

УДК 94:616.89] (477) «1941/1943»

Г. Г. Грінченко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

А. Г. Венгер
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МАСОВЕ ЗНИЩЕННЯ ПАЦІЄНТІВ ІГРЕНСЬКОЇ ПСИХІАТРИЧНОЇ ЛІКАРНІ ВПРОДОВЖ 1941 – 43 РР.: ЦИФРИ, ЛЮДИ, ДОЛІ¹

Дана стаття присвячена двом питанням в дослідженні масового знищення нацистами пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні в окупованому Дніпропетровську у 1941–43 рр., а саме: коригуванню даних щодо кількості жертв цього злочину і локалізації їхніх поховань, а також реконструкції біографій двох лікарів цієї лікарні, які були причетними до вказаного злочину. Роботу написано за матеріалами так званої «справи Ігреньських лікарів», яка зберігається у Галузевому державному архіві СБУ у Дніпропетровській області і донедавна була недоступною для вивчення. Це справа № 440 (датована 1943–1964 рр.) по звинуваченню Гончарова В. В., Максюті О. Д. та інших у колаборації з нацистами та їхньої участі в акціях умертвіння пацієнтів лікарні.

Ключові слова: Друга світова війна, психічнохворі пацієнти, масове знищення, психіатрична лікарня, Ігрень, судовий процес.

Данная статья посвящена двум вопросам в исследовании массового уничтожения нацистами пациентов Игреньской психиатрической больницы в оккупированном Днепрпетровске в 1941–43 гг., а именно: корректированию данных о количестве жертв данного преступления и локализации их захоронений, а также реконструкции биографий двух врачей больницы, причастных к указанному преступлению. Работу написано по материалам так называемого «дела Игреньских врачей», которое хранится в Отраслевом государственном архиве СБУ Днепрпетровской области и до недавнего времени было недоступным для изучения. Это дело № 440 (датировано 1943–64 гг.) по обвинению Гончарова В. В., Максюты О. Д. и других в коллаборации с нацистами и участии в умерщвлении пациентов больницы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, психически больные пациенты, массовое уничтожение, психиатрическая больница, Игрень, судебный процесс.

The article focuses on two issues in the studying of Nazi mass extermination of the Ihren's psychiatric hospital patients in occupied Dnipropetrovsk in 1941–43. These two issues concern: corrections of the number of those crime victims and the location of their graves, as well as reconstruction of biographies of two doctors of the hospital, who were involved in mentioned Nazi crime. The work is written on the materials of so-called "case of Ihren's doctors", which is stored in the SSU State Archive in Dnipropetrovsk region and until recently was not available for studying. That is the case number 440 (dated 1943–1964) on charges Goncharov V. V., Maksyuta O. D. and others in collaboration with Nazis and in their involvement in actions of killings of hospital patients.

Key words: World War II, psychiatric patients, mass extermination, psychiatric hospital, Igren, trial.

¹ Статтю написано в рамках виконання міжнародного проекту «Useless People»: The Extermination of Psychiatric Patients during the Nazi Occupation of Ukraine, підтриманого німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у межах програми досліджень забутих жертв націонал-соціалізму, яке у 2016–2018 рр. здійснює дослідницька команда у складі Г. Грінченко (Харків), О. Петренко (Бохум), В. Науменко (Харків), А. Венгер (Дніпро).

© Грінченко Г. Г., 2016

© Венгер А. Г., 2016

До подій Другої світової війни протягом кількох десятиліть прикута увага багатьох істориків, навряд чи інші теми досліджують настільки ретельно. Утім, навіть нині, особливо у пострадянській історіографії, залишається багато лакун. Одним із таких майже не вивчених на сьогодні епізодів є нацистська політика знищення пацієнтів психіатричних лікарень, яка методично провадилася під час окупації всіх європейських країн. Ще менш відомими лишаються біографії цих жертв нацизму, а також питання участі місцевого населення окупованих територій в «акціях» нацистів, дослідження повоєнних долі лікарів і працівників психіатричних клінік тощо.

На думку сучасних дослідників, певна маргінальність цієї теми за радянських часів, її вилучення з наукового та комеморативного простору була зумовлена наявністю в СРСР так званої «каральної психіатрії» та зловживаннями вже радянської системи стосовно психічно хворих людей. У вітчизняній історіографії радянської доби загиблих пацієнтів психіатричних лікарень (так само, як і багато інших груп, постраждалих від нацистського свавілля) не розглядали і не досліджували як окрему категорію жертв нацистських переслідувань, поодинокі згадки про них траплялися лише в рамках класичних для радянського дискурсу прикладів «масового знищення мирного населення окупованих територій». Чи не єдиним винятком тут була певною мірою унікальна дисертація Халєпо Т. І. «Массовое истребление советского мирного населения на временно оккупированной территории Украины», захищена у Києві 1948 р. [15]. Це була перша дослідницька робота, основним джерелом якої стали матеріали розслідувань злочинів нацистів, що проводили відповідні радянські комісії. У цій роботі з-поміж інших категорій мешканців, знищених в часи нацистського режиму окупованих територій, були виділені і психічнохворі, як приклад автор наводить кілька найбільш резонансних страт. Проте представлений у роботі матеріал відповідно до наукових настанов того часу був покликаний показати насамперед звірства окупантів і неминучість справедливого визволення Червоною армією всіх окупованих земель.

Варто уваги те, що тему знищення пацієнтів психіатричних лікарень розробляли не тільки історики, але й лікарі, які спеціалізувалися, зокрема, на дослідженні історії медицини. Так, наприклад, Дмитро Федотов, який з 1952 по 1960 рр. очолював Інститут психіатрії Мінздраву СРСР та у своїх роботах приділяв значну увагу історії цієї галузі, у статті за 1965 рік «О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны» навів приклади великих психікареней Союзу, де були знищені пацієнти, вказавши також приблизні цифри жертв [13]. Уже у 2000-х рр. ряд статей про масове вбивство психічно хворих осіб, зокрема у Харкові, видав у співавторстві зі своїм колегою колишній головний лікар Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3 П. Т. Петрюк [3–10].

Пожвавлення інтересу до означеної теми відбулося наприкінці 2000-х рр., коли було анонсовано ряд проектів, зокрема міжнародних, з дослідження історії нацистських переслідувань найбільш «забутих» жертв нацизму – психічнохворих, гомосексуалів, певних груп релігійних осіб. З цього моменту в центрі дослідницької уваги опинилася історія людей із психічними розладами як окремої категорії жертв нацизму, а також вивчення повоєнних спроб увічнення їхньої трагічної загибелі, реконструкція біографій та життєвих шляхів людей, різною мірою і в різний спосіб причетних до масових страт психічно хворих осіб. Так, наприклад, неоднозначна і різнопланова панорама історії та пам'яті про знищення цих людей, що мала певне відображення в науці, літературі, кінематографії й інших видах мистецтва, а також біографії польських та німецьких лікарів-психіатрів на тлі студіювання історії медицини нацистських часів були представлені у збірнику за редакції польських дослідників Тадеуша Насеровського, Гражини Герчинської та Даріуша Мачей Мишка «Знищення ментально хворих. Пам'ять і історія», опублікованому 2009 р. [19]. Відповідно за результатами однієї з міжнародних дослідницьких ініціатив – німецько-білоруського проекту «Знищення хворих та розумово неповноцінних у Білорусі у 1941–1944 рр.» – 2016 року було видано ґрунтовну збірку статей «Дискриміновані. Знищені. Забуті. Інваліди в Радянському Союзі, під нацистською окупацією та у Східному блоці, 1917–1991» [18], в якій, серед інших, маємо оглядове дослідження Д. Титаренка з історії медичного обслуговування та вбивств хворих пацієнтів нацистами в окупованій Україні [20].

У цій статті ми пропонуємо першу у вітчизняній історіографії спробу реконструкції і коригування

даних одного конкретного випадку з нацистської політики знищення психічно хворих осіб, що трапився в окупованому Дніпропетровську та тривав з осені 1941 р. до початку 1943 р., коли були розстріляні останні пацієнти. Клінічна психіатрична лікарня, про яку піде мова, розташована у поселенні Ігрень на території сучасного міста Дніпро. Свою історію вона веде від психіатричної колонії, створеної 1897 р., і сьогодні має офіційну назву комунальний заклад «Дніпропетровська обласна клінічна психіатрична лікарня». Перед Другою світовою війною лікарня мала 600 га землі, де вела підсобне господарство. У лікарні на той час працювало до 1 000 осіб: від лікарів до обслуговувального персоналу [2, с. 15]. 1927 р. вона поповнилася більше ніж на 400 пацієнтів, які прибули з психіатричної клініки для німців-колоністів під назвою «Бетанія», адже територія, де розташовувалася ця лікарня, підлягала затопленню у ході будівництва Дніпрогесу [16]. У цілому про міжвоєнну історію Ігреньської психіатричної клініки мало що відомо, адже її архів було знищено, коли відступали німецькі війська. Достеменно знаємо, що там працював професор Д. Б. Франк, який 1926 р. видав монографію, присвячену феномену людоїдства [14].

Найменш дослідженою на сьогодні залишається історія цієї лікарні періоду нацистської окупації України, уся інформація щодо якої вміщується в повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників про знищення тут 1 300 пацієнтів [17]. Результатом такої лаконічності стала певна міфологізація цього періоду, адже інформаційний вакуум, що утворився довкола тих подій, помножений на наявний суспільний інтерес до того, що відбувалося в країні під час її окупації, породили, з одного боку, мало чим підкріплені домисли, але з іншого, – цікаві й майстерні художні образи. Саме останні за радянських часів транслювали історію та пам'ять про знищення пацієнтів психіатричних лікарень у публічну площину, не даючи забути цю трагедію.

Так, наприклад, про знищення психічно хворих пацієнтів під час окупації радянська людина знала з популярного фільму «Судьба» (1977 р.), знятого за мотивами не менш популярного однойменного роману Петра Проскуріна. Одна з героїнь фільму, сестра головного героя Захара, Катерина Дерюгіна за сюжетом працює лікарем у психіатричній лікарні і саме під час її чергування, коли вона заміщала головного лікаря, до клініки прибувають німецькі лікарі та солдати, щоб виконати страшний наказ про знищення пацієнтів. Одним із найбільш емоційно піднесених моментів стрічки є її героїчний вчинок – навіть на настирливе прохання німецького лікаря вона не залишає хворих, а сідає до машини разом із ними, прекрасно усвідомлюючи, що їх повезуть на страту. Самої сцени розстрілу у фільмі немає, у кадрі, на тлі зворушливої пісні у виконанні Анни Герман та Лева Лещенка лише здригаються майже голі осінні дерева, і з них на землю падає останнє листя.

Сьогодні в мережі інтернет можна знайти кілька сторінок із інформацією, що саме знищення пацієнтів Ігреньської лікарні було покладено в основу цього епізоду¹. Звісно, тут ідеться про художню інтерпретацію події, адже пацієнтів Ігренью здебільшого було не розстріляно, а убито в інший спосіб, частіше евтаназією. До того ж у кінострічці ми не бачимо жодного лікаря-колаборанта, як на тому наполягала офіційна радянська пропаганда. Навпаки, героїня Валерії Заклунної у певному розумінні повторює подвиг Януша Корчака і, як за дітьми, йде за своїми безпомічними пацієнтами, які нічого не розуміють, на страту, заспокоюючи і підтримуючи їх².

Повертаючись до нашої тези щодо відсутності детальної та перевіреної інформації про цю подію, зазначимо, що породжені нею різного роду міфи і легенди, стосуються, наприклад, локалізації місць поховань загиблих пацієнтів. Нині існує лише один пам'ятник цим жертвам, але його охоронні межі не встановлено, адже досі невідомо, в якій саме частині меморіалу покояться рештки жертв, а також чи досліджені всі місця поховання пацієнтів, бо вони не завжди були масовими (іноді одиничними, парними і т. д.). Тіла ховали і в силосних ямах, на скотному дворі, частину з них так і не вдалося відшукати. За міською легендою (в яку вірять і декотрі працівники лікарні), в одній із силосних ям після війни нібито повісилася медсестра лікарні, яка в роки окупації вводила смертельні дози отрути

¹ Див., наприклад: <http://legend-dnepr.wixsite.com/legend/untitled-cl45>;
<https://ok.ru/sss777/topic/64096546218077>.

² У романі П. Проскуріна цей вчинок робить сам головний лікар.

пацієнтам. Місцеві жителі одразу ж вбачили в цьому символічний зміст. Мешканці міста і працівники лікарні переконані, що не всі місця поховання знайдені, адже на полі біля лікарні під час сільськогосподарських робіт на поверхню ґрунту іноді потрапляли кістки, які, на думку свідків, були людські.

Але найбільших домислів та викривлень зазнали долі людей – біографії тих працівників лікарні, яких було заарештовано і засуджено в першому судовому процесі 1944 р. Сьогодні у фойє головного корпусу Ігреньської лікарні, де розміщені фото її керівників, відсутні світлини двох головних лікарів: В'ячеслава Васильовича Гончарова і Івана Прохоровича Денисенка, які очолювали клініку в період окупації. Ці постаті вже багато років залишаються викресленими з історії закладу як такі, що зганьбили професію та заплямували честь лікаря своєю колаборацією з нацистами та співучастю в їхніх злочинах. Схоже, що подібний стереотип поширювався саме на «офіційні» репрезентації подій війни (на відміну від фільму «Судьба» та роману П. Проскуріна, де колаборації і допомоги німцям з боку лікарів немає) та своїм формулюванням походив з повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, де вказувалося, що «німецькими окупаційними властями за участі групи медичних працівників з числа радянських громадян було вчинено масове знищення хворих, які перебували на лікуванні в Ігреньській психіатричній лікарні» [17]. Цікаво, що цей стереотип далі поширюється і в сучасній пресі, де, наприклад, стверджується, що «гестапівці вбивали і мучили людей зі згоди директора лікарні В. В. Гончарова. Він був не єдиним представником персоналу лікарні, що продалися гітлерівцям. Разом із ним фашистськими прихвоснями стали ще два «керівники»-служаки: лікар, завідувачка медичної частини лікарні О. Д. Максютя (1908 р. нар.), та завідувач хірургічного відділення, який був на той час кандидатом у члени ВКП (б) М. С. Зайцев (1915 р. нар.)» [12]. Згідно з подібними повідомленнями лікарі і молодший медичний персонал ледь не самі пішли на співпрацю з нацистами і без вагань виконували всі накази, через що їхні імена назавжди внесено у список зрадників, нелюдів і т. под.

У ході пошукової роботи нам вдалося знайти «справу Ігреньських лікарів», яка зберігається у Галузевому державному архіві СБУ у Дніпропетровській області. Це справа № 440 по звинуваченню Гончарова В. В., Максюті О. Д. та інших у колаборації з нацистами та їхньої участі в акціях умиротворення пацієнтів лікарні. Справа складається з трьох томів, де вміщено матеріали, зібрані слідством: допити, експертизи, фото, плани, особисті речі окремих затриманих, а також протокол судового процесу, що відбувся 11–14 липня 1944 р. у м. Дніпропетровську у клубі НКВС під головуванням майора юстиції Туманова, вирок і апеляційні звернення С. М. Зайцева та його рідних, матеріали повторного розслідування справи та зняття звинувачення з С. М. Зайцева. Справа датується 1943–1964 рр. [21].

Цей унікальний документ, доступ до якого був повністю закритий до недавнього часу, уможливорює фактологічні корективи та спростування поширених стереотипів, пропонує нові факти і надає нових барв і сенсів трагічній історії, що сталася в Ігреньській лікарні впродовж 1941–1943 рр. Ці корективи і спростування ми спробуємо навести щодо двох, на наш погляд, найбільш не вивчених та міфологізованих складових цієї історії.

Кількість жертв та локалізація поховань

Єдиної офіційної статистики стосовно кількості хворих в Ігреньській лікарні на момент німецької окупації немає, а наявні цифри дуже відмінні. До того ж незрозуміло, що взято за одиницю підрахунку: уся лікарня повністю, де, зокрема, були і відділення для місцевих жителів та солдатів Червоної армії, чи лише відділення з психічнохворими.

В Акті, складеному 13 жовтня 1943 р. в п. Ігрень Дніпропетровського приміського району Дніпропетровської області, вказана кількість хворих на початок окупації дорівнює 1 100 особам [21, арк. 268]. За свідченнями головного лікаря В. В. Гончарова, які він давав на суді, на момент вступу німецьких військ до міста у лікарні перебували 1 200 психічнохворих, з них 70 % були придатні до фізичної праці. Проте в його особистих паперах, конфіскованих слідчими органами, мова йде про 1 400 осіб [21, арк. 491].

За свідченням статистики руху хворих (документа, що фіксує кількість хворих у лікарні протягом місяця: скільки виписано, скільки прибуло, скільки втекло, скільки померло) у серпні 1941 р. в лікарні було 1 520 осіб без зазначення інших, не психічно хворих осіб. Але відомо, що на той момент у хірургії також перебували поранені солдати Червоної армії, приблизно 130 осіб [21, арк. 220]. Про те, що ця цифра включає не тільки психічно хворих, говорить також статистичний лист за 1942 р., в якому вказана загальна кількість хворих у лікарні, а внизу зроблена приписка від руки «із них 13 по хірургії» [21, арк. 491].

Далі, від загальної кількості душевнохворих, яка наводиться на 1941 рік, треба відняти тих пацієнтів, яких виписали з лікарні до моменту масового знищення. Так, за свідченнями В. В. Гончарова, до трагедії було виписано 250 осіб душевнохворих. Один із тих виписаних пацієнтів Шепіль Петро зазначав: «Я лишился жив чудом... узнав, что больных умервщляют уколами, я решил попросить врача Гончарова выписать меня... и в октябре 1942 года был выписан из больницы» [21, арк. 225].

Зрештою, треба враховувати також той факт, що на 1940 р. смертність у лікарні сягала 4,7 % [2, с. 18], тобто з тих хворих, що залишились у лікарні, своєю смертю мали померти чи вже померли на час страти приблизно 45 осіб.

За свідченням медсестри Адамової Євгенії Петрівни, яка вела статистику хворих, на момент вступу німецьких військ до міста у лікарні було близько 1 500 пацієнтів, а в ході боїв, коли німці вступали, одна частина хворих розбіглася, адже за ними не здійснювали належний нагляд, друга загинула під час бомбардувань. За її підрахунками від евтаназії – основного «типу» масового знищення в Ігреньській лікарні – загинуло десь 600 пацієнтів, а «другие умерли от голода, бомбежек и разбежались». Коли ситуація у лікарні з продуктами стала критичною, частину місцевих хворих забрали до себе родичі. Годували хворих спочатку двічі на день по 100 гр. хліба і вареної їжі, але згодом вже по 130 гр. хліба і вареної їжі тричі на день. На початку це приводило до проблем зі шлунком – діарея, далі виснаження, іноді пацієнти пухли з голоду і помирали. У дитячому відділенні, за свідченням однієї з медсестер, евтаназію не проводили, але всі діти померли від нелюдських умов існування. Кількість дітей, які померли, не встановлена [21, арк. 223].

Що стосується кількості розстріляних хворих, то і тут цифри відмінні. У публічному доступі маємо кількість 80 осіб [1], а в ході розслідування встановлена цифра 60 осіб [21, арк. 407].

На судовому процесі фігурувала цифра 1 400 хворих, що перебували в лікарні на момент окупації, і цю цифру суд сприймав як сталу, без урахування виписаних, тих, які втекли, та ін. На суді зазначалося, що отруєно було понад 1 000 осіб [21, арк. 474–475].

Але неврахованим у всіх цих підрахунках залишається те, що кількість жертв має бути скоригованою тим фактом, що хворі продовжували потрапляти до лікарні вже в ході окупації. Найбільше на Ігрень доставили хворих з м. Сталіно. Є звернення від 20 липня 1942 р. зі Сталінської області до В. В. Гончарова з проханням прийняти звітні хворих [21, арк. 491]. Також сюди направили частину пацієнтів Васильківської колонії [2, с. 19].

Цифра 1 300 страчених осіб, яка відома з опублікованого документа НДК, є суперечливою і не цілком зрозумілою, адже в самому акті сказано так: «комісія з розслідування злочинів німецьких окупантів вважає, що у всіх 30-ти ямах, знайдених на території Ігреньської психіатричної лікарні, поховано не менш як 750-800 осіб». Як ця цифра збільшилася ще на 500 осіб, залишається невідомим. Єдине припущення, яке можемо тут зробити, таке: якщо в ході слідства були досліджені могили, які не встигла/не змогла вивчити НДК, то тільки тоді приблизна кількість жертв може становити 1 500 осіб.

Нижче подаємо таблицю, де зіставляємо кількість жертв масових страт в Ігреньській колонії за основними документами, які містять відповідні підрахунки¹:

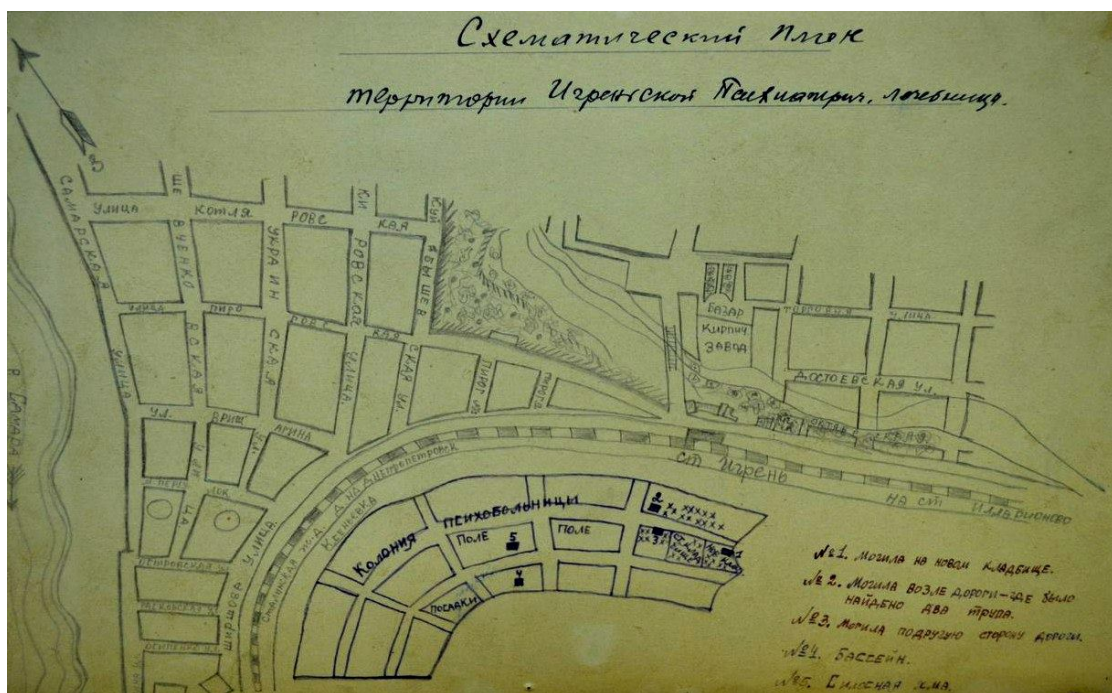
Документ	Кількість жертв
----------	-----------------

¹ Таблицю укладено за матеріалами кримінальної справи Гончарова В. В., Максюті О. Д. та ін. [21].

Акт НДК від 10 жовтня 1943 р.	750-800
Звіт НДК від 31 грудня 1943 р.	1300
Акт дослідження трупів невідомих громадян душевнохворих Ігреської психіатричної лікарні, січень 1944 р.	Приблизно 730
Протокол судового засідання у справу «Ігреських лікарів», 11-14 липня 1944 р.	Понад тисяча

Надзвичайною комісією з розслідування німецьких злочинів у жовтні 1943 р. було ексгумовано тіла загиблих усього з 30 ям [21, арк. 261]. А в ході слідства по «справі Ігреських лікарів» було досліджено ще 5 ям – поховання на Ігреському цвинтарі, в силосній ямі на колишньому господарчому дворі (біля свинарника), на території лікарні (басейн) та біля залізниці [21, арк. 293].

Для кращого розуміння розташування місць поховання наводимо план, складений в ході ексгумації 1944 р. (креслення взяте з [21, арк. 296]).

Біографії і долі: В. В. Гончаров і М. С. Зайцев

Найбільших викривлень і, можна сказати, несправедливостей, як ми вже відзначили на початку статті, зазнали долі людей, які в той чи інший спосіб були причетні чи просто були на своїх робочих місцях під час проведення нацистами акцій з умиротворення психічно хворих пацієнтів. Ми почнемо з історії завідувача лікарні лікаря-терапевта Гончарова Вячеслава Васильовича, уродженця Катеринославської губернії, села Білоцерківка. Для реконструкції його біографії були використані матеріали допитів, в яких він окреслює основні віхи своєї біографії, та кримінальна справа 1938 р., що зберігається у Галузевому Державному архіві СБУ Дніпропетровської області № ПР-2199 по звинуваченню В. В. Гончарова в участі в антирадянській контрреволюційній організації, в якій міститься інформація стосовно його родини, роботи, занять упродовж 1920–1930-х рр.

Народився Вячеслав Васильович 1871 р. у родині сільського священика. 1903 р. закінчив медичний факультет Дерптського університету. Після здобуття вищої освіти повернувся на Катеринославщину і працював в лікарні Катерининської залізниці. Реалізуючи свої спортивні вміння, став активним учасником катеринославського гімнастичного товариства «Сокол», де згодом обійняв посаду секретаря правління. 1911 р. брав участь у всесвітньому зльоті «Соколів» у Празі. Маючи бажання займатись садівництвом, 1909 р. придбав невеликий маєток з 12 д. землі, на яких

розміщався сад та виноградники.

Його родина складалася з дружини, двох синів та двох дочок. З початком революції родина Гончарових обрала позицію монархістів: його сини воювали на боці Білої армії, сам В. В. Гончаров, за свідченнями односельців, теж воював на боці білоармійців, а потім разом з німецькими військами брав участь у «каральних операціях». Після перемоги Червоної армії його сини долучилися до білої еміграції і опинилися у Празі.

Із завершенням революції землю В. В. Гончарова розділили між собою його наймити, а господарю з родиною залишили будинок із садом. Займаючись садівництвом, він культивував каучуконос-ластовень. Ця робота давала помітні результати і привертала до себе увагу далеко за межами Катеринославщини, особливо під час гострого дефіциту каучуку в СРСР. 1924 р. результатами його дослідів зацікавився Всесоюзний інститут прикладної ботаніки та нових культур, де було прийнято рішення поставити ці експерименти під постійний контроль інституту. Дослідні ділянки із каучуконосним ластовнем розрослись до 70 га, їх обробляли селяни за плату з фінансів інституту. Така діяльність В. В. Гончарова викликала незадоволення селян, що були захоплені ідеєю усуспільнення приватної власності. Через те вони неодноразово нищили дослідні ділянки та писали скарги на В. В. Гончарова, звинувачуючи його у контрреволюційній діяльності і резюмуючи свої колективні звернення такими рядками: «Приймаючи до уваги вищесказане призначення Іларіонівської сільської ради просить слідчі органи прийняти міри не лише по Гончарову, але і ліквідації його родини і майна» [21, арк. 12–13].

За подібними доносами його 1932 р. заарештували, звинувативши у контрреволюційно-шпигунській діяльності, у в'язниці протримали 1 рік і півтора місяця, але через брак доказів випустили. 1938 р. його знову заарештували «за прославляння порядків у фашистській Німеччині». У результаті він був засуджений на 4 роки позбавлення волі, але у в'язниці відбув 1 рік і 8 місяців і звільнився за касацією. Після звільнення В. В. Гончаров влаштувався на роботу лікарем-терапевтом до Ігреньської психічної лікарні.

З початком війни постало питання про евакуацію лікарні. Сам В. В. Гончаров на допиті від 17 жовтня 1943 р. говорить так: «Мене викликав до себе директор Зеленчук разом з усім персоналом і повідомив про евакуацію, персонал відмовився, вважаючи це неможливим і громіздким заходом. Таким чином я став директором лікарні з вересня 1941 року» [21, арк. 14].

У жовтні 1941 р. до лікарні прибули представники гестапо і повідомили В. В. Гончарова про необхідність залишити лише 100 хворих, інших треба було умертвити медичним способом. В. В. Гончаров відмовився виконувати цей наказ і одержав відповідь, що йому нічого не доведеться робити, все будуть виконувати інші лікарі. З матеріалів допитів О. Д. Максюті відомо, що на зборах лікарів, коли В. В. Гончаров оголосив вимогу представників гестапо, деякі молоді лікарі також відмовилися виконувати наказ і звільнилися.

Після того, як відбулися арешти євреїв-працівників лікарні, В. В. Гончаров відвідав гестапо з проханням, щоб їх звільнили, і його прохання задовільнили. Але врятувати євреїв-пацієнтів не вдалося, адже рішення про відбір для евтаназії невиліковно хворих євреїв було одним із перших розпоряджень «нових» німецьких лікарів. Позбавлення життя відбувалося шляхом введення морфію та інших речовин [21, арк. 54].

За свідченням В. В. Гончарова, саме через лояльне ставлення до євреїв його звільнили з посади у серпні 1942 року. Коли на слідстві 1943 року в нього запитали: «Чи визнаєте ви себе винним у тому, що виконували завдання представників німецького Гестапо?» він відповів: «Зрадником Батьківщини себе не вважаю. Тому що хворих особисто не умертвляв, а довів до лікарів розпорядження гестапо. Я вважаю, що оголошення наказу не є його виконанням» [21, арк. 17–18].

Судовим вироком сімдесятирічному лікарю стала найвища кара [21, арк. 479]. З приведенням вироку до виконання В. В. Гончаров пішов не лише з життя, але й з офіційної історії лікарні.

Другим лікарем, засудженим за цією справою, був Зайцев Михайло Семенович. Якщо зважати на вирок «20 років позбавлення волі» і не бачити матеріалів слідства – перед нами черговий колаборант і негідник, який співпрацював із німцями у жорстокій справі позбавлення життів безпомічних

хворих. Але ці донедавна засекречені матеріали уможлиблюють інший, набагато складніший ракурс якщо не розуміння і пояснення, то хоча б першого наближення до уявлення про те, якою була людська поведінка у надскладних умовах окупації.

Уродженець Катеринославської губернії, станції Ігрень, 1915 року народження Михайло Зайцев походив з родини робітника, який помер 1921 р., залишивши одинадцятьох дітей. Михайло найменшим, зростав дитиною зі слабким здоров'ям, хворів на відкриту форму туберкульозу.

Зайцев 1940 р. закінчив Дніпропетровський медичний інститут і того ж року парторганізацією інституту був прийнятий у члени ВКП(б). Після навчання працював у швидкій допомозі заводу ім. Комінтерна м. Дніпропетровська. Мав за дівчину Людмилу Островську, планував з нею одружитися. У січні 1940 р. був призваний до лав Червоної армії, служив лікарем-стажером у м. Новоград-Волинський Житомирської області.

З початком війни працював воєнним лікарем, із своїм загоном потрапив в оточення і повернувся додому. Прибувши до Дніпропетровська, відновив близькі стосунки з Людмилою Островською, яка працювала лаборантом у психіатричній лікарні, і за її рекомендацією звернувся до директора цього закладу Гончарова В. В., запропонувавши свої послуги лікаря-хірурга. Той повідомив, що на території психіатричної клініки організовується районна лікарня, і погодився взяти М. Зайцева хірургом. Під час прийому на роботу в Михайла виникли проблеми, адже він не міг надати документи, у яких було вказано, що він українець, а також довести непричетність до більшовиків. Проте згодом, зібравши необхідні довідки від поручителів, та заручившись допомогою лікаря Олени Максюті, він розпочав роботу в листопаді 1941 р. Наприкінці грудня керівництво психіатричної лікарні відкрило соматичне відділення, що складалося з хірургічного, гінекологічного і терапевтичного блоків. М. Зайцева призначили завідувачем хірургії. У той самий момент він розпочинає роман з Оленою Максютію і розриває стосунки з Людмилою Островською. Ця любовна історія завершилася скандалом, що згодом призвів до трагічних для Михайла Зайцева наслідків: покинута Людмила Островська, так і не вибачивши своєму колишньому приятелю, поклялася помститися (про це у своїх листах з проханням помилувати сина писала мати М. Зайцева), що й зробила пізніше в суді – саме за її неправдивими свідченнями завідувача хірургічного відділення було засуджено на 20 років позбавлення волі.

Окрім своїх безпосередніх обов'язків у клініці, як лікар М. Зайцев брав участь у засіданні селищної Управи щодо відбору працездатної молоді для роботи в Німеччині. Під час одного із таких засідань М. Зайцева було заарештовано за допомогу хворому політруку Оганесяну. На допиті у гестапо слідчий показував записку Оганесяна, адресовану М. Зайцеву, в якій політрук називає останнього товаришем. Слідчий вимагав, щоб лікар підтвердив, що Оганесян політрук і єврей. М. Зайцев цього не зробив, і після оформлення свідчень був звільнений. У себе в відділенні він переховував комуністів, фальсифікував довідки про хвороби молоді, щоб їх не відправляли до Німеччини. Про це свідчать листи подяки від колишніх пацієнтів, які надходили йому після війни [21, арк. 503–517, 614].

З початком кримінального провадження у справі «Ігреньських лікарів» М. Зайцев проходив як свідок. Після того, як він дав перші свідчення, його відпустили. На вулиці він зустрів Людмилу Островську, яка дивуючись запитала: «Ти що, ще на волі?» Після цієї розмови його заарештували. На допитах під час слідства у справі «Ігреньських лікарів» від 16 листопада 1943 р. він визнав себе винним. Після слідства матері Зайцева повернули одяг сина: «... білизна була вся в крові, посічена на стрічки, ніби порізана ножицями... Скільки сліз я над ним пролила... сама його використовувати не могла навіть на ганчірки...» [21, арк. 499].

Головним свідком у звинуваченні Зайцева була Людмила Островська. З її свідчень виходило, що М. Зайцев, не маючи відношення до лікування психічнохворих, сам зголосився робити смертельні ін'єкції, і що вона сама була свідком того, як він вводив отруту у вени хворих. Проте особисто на суд вона не з'явилася [21, арк. 499], а М. Зайцева було засуджено до позбавлення волі строком на 20 років.

Через десять років М. Зайцев подавав апеляційну скаргу з проханням переглянути його справу. Справу було переглянуто і строк покарання зменшено на 10 років. 1964 р. він подав наступну скаргу

з вимогою ще раз переглянути матеріали і визнати його невинним. В останній апеляції він повідомив, що слідчий, який вів справу, мешкав на квартирі Людмили Островської, остання ж, бажаючи помститись, скористалася цим фактом і звела наклеп на М. Зайцева. Під час слідства, наполягав автор апеляції, його постійно били, вимагаючи зізнань. А коли він зізнався, то повідомили про те, що у разі відмови від власних свідчень на суді справу відправлять на дорозслідування і все почнеться спочатку. Характерно, що в ході повторного розслідування виявилось, що Л. Островська вже не пам'ятає, чи був М. Зайцев причетний до знищення хворих. І, можливо, їй це тільки здалося. У результаті, після 20 років ув'язнення М. Зайцева було реабілітовано, також він добився повернення у судовому порядку грошової компенсації за конфісковане в нього майно [21, арк. 679].

У цій трагічній історії ще залишаються недослідженими багато сторінок, епізодів і біографій, так само, як практично невивченою є і нині загальна історія масових страт психічно хворих, «зайвих», як їх називали нацисти, людей на території окупованої України. Перспектива подальших студіювань цієї теми має охопити багато питань, зокрема біографії та життєві шляхи злочинців, поплічників, жертв і тих, хто намагався їх врятувати, дослідження насамперед локальних ініціатив з увічнення пам'яті про подібні злочини, судові та реабілітаційні процеси і т. д. Наша розвідка є лише першою спробою зібрати суперечливі факти і відтворити неоднозначну поведінку і долі засуджених людей, причетних до одного з найбільш відомих на сьогодні випадків масового умиротворення психічно хворих осіб – пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні.

Література

1. Гений места. Самарское левобережье // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.realnest.com.ua/information/newspaper/2005/06/242>. – Загол. з екрана.
2. Очерки истории: из века в век... / Днепропетровская областная клиническая психиатрическая больница / Ю. Н. Завалко (ред.), М. Ф. Андрейко (сост.). – Д., 2007. – 189 с.
3. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / П. Т. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2010. – № 3. – С. 71–80.
4. Петрюк П. Т., Иваничук О. П. Психиатрия при нацизме: медицинские эксперименты на живых людях. Сообщение 5 / П. Т. Петрюк, О. П. Иваничук // Психічне здоров'я. – 2011. – № 4. – С. 65–76.
5. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2011. – № 1. – С. 54–62.
6. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 2. – С. 77–89.
7. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2011. – № 2. – С. 53–63.
8. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2011. – № 3. – С. 69–77.
9. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 4. – С. 109–115.
10. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 6 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 1. – С. 88–92.
11. Проскурин П. Судьба / П. Проскурин. – М., 2012. – 624 с.
12. Сегодня – Международный день освобождения узников фашистских концлагерей // Шалом, Хаверим <http://www.shalomhaverim.in.ua/mejdunarodniy-den-osvobojdeniya-uznikov-konzlagerey.huml>. – Загол. з екрана.
13. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны / Д. Д. Федотов // Вопросы социальной и клинической психоневрологии. – 1965. – Т. 12. – С. 443–459.
14. Франк Д. Б. Людоедство / Д. Б. Франк. – Екатеринбург, 1926.

- 15.Халепо Т. И. «Масовое истребление советского мирного населения на временно оккупированой территории Украины» / Т. И. Халепо. – К., – 1948. – с. 216 // ЦДАГОУ Ф. 4620, оп. 23, спр. 236.
- 16.Чайка О. В. История психиатрической лечебницы «Бетания» / О. В. Чайка // Музейний вісник – № 14. – Запоріжжя, 2014. – С. 177–192.
- 17.Щупак Ігор. Навіщо донька нацистського офіцера досліджує злочини свого батька в Україні / Ігор Щупак // Українська правда. Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/>.
- 18.Diskriminiert-vernichtet-vergessen. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991. – Stuttgart, 2016. – 563 с.
- 19.Nasierowski Tadeusz Zagłada chorych psychicznie. Pamięć i historia / Tadeusz Nasierowski, Grażyna Herczyńska, Dariusz Maciej Myszka. – Warszawa, 2012. – 582 с.
- 20.Tytarenko Dmytro. Medizinische Betreuung und nationalsozialistische Krankenmorde in der Ukraine unter deutschen Okkupation / Dmytro Tytarenko // Diskriminiert-vernichtet-vergessen. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991. – Stuttgart, 2016. – С. 355 – 373.
- 21.Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ, Дело по обвинению В. В. Гончарова и других. В III-х томах. № 440.
- 22.Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ, Дело по обвинению В. В. Гончарова. ПР 2199.